
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT
FAKÜLTESİ
DERGİSİ

HAKEMLİ DERGİ
Sayı : 11 Samsun 1999

ISSN: 1300 - 3003

REVIEW OF THE FACULTY OF DIVINITY

İSLÂMÎ SANAT VE EDEBİYAT ÜZERİNE DÜŞÜNCELER¹

Muhammad al-GHAZALİ

Çev.: Arş. Görv. Adem ÇALIŞKAN*

İslâm ideallerinden ilham alan günümüz Müslümanları, geçmişteki atalarının yapmış olduğu gibi, dünya medeniyetini zenginleştirmeye yönelik önemli bir rol oynayabilirler. Onlar, bu yüzden, çağdaş kültürel söylemin farklı alanlarında kendi bakış açılarını formüle etmeli ve anlatmalıdırlar. Onlar, yirminci yüzyılın sonunu karakterize eden ideal ve perspektiflerin zihin karıştırıcı çengeli içinde olduğu açıkça bilinen İslâmî perspektiften fıskıran bakış açılarını da mümkün olduğu kadar garanti altına almaya çalışmalıdırlar.

Klasik İslâmî sanat ve edebiyatı doğru bir anlama içindeki çağdaş Müslüman akademisyenler arasında şimdilik bulduğumuz az ilgi, büyük ölçüde, siyasal bağımsızlığını elde etmesine rağmen, çoğu Müslümanların hâlâ almakta olduğu yabancı bir eğitimin etkisinden dolayıdır. Doğal olarak, onlar, kendi miraslarını kavramak için bile, yeteri kadar Batılı öğretmenleri tarafından kendilerine verilmiş olan aynı araç ve teknikler ile aynı model ve usûlleri kullanıyorlar. Onların her şeyden önce gereksinim duydukları şey, bu sebeple, doğru bir İslâmî estetik felsefesi ile edebiyat teorisini ayrıntılarıyla açıklamak ve canlandırmak, Müslümanların kültürel mirasının kayıp bağlantısını ayrıntıları ile tanımlayıp aslını göstermektir. Bu bağlantılar, bütünüyle kopmamış olsa da, Müslümanların iç ruhunu yok etmek ve kendi kültür ve medeniyetlerinin güzelliğini takdir etmekten onları men etme gücüne sahip Machiavel'ci politikalar ve fay-

¹ Bu çeviriye esas olan metin, "Muhammad al-Ghazali, 'Reflections on Islamic View of Art and Literature', *Islamic Studies*, Vol.: 35, Nu.: 4, Winter 1417 / 1996, pp.425-34"de yer almaktadır.

* O. M. Ü. İlahiyat Fakültesi.

dacı ekonomilerin hücumuyla bozulmuştur. Bu zihni durum, günümüz Müslüman toplumlarının kültürel fakirleşmesi ile sanatsal kısırlığını kısmen açıklar.²

I

Müslümanların, hayat ve insanın gerçekliği ile insan hayatının anlamı ve gayesi konusunda bağımsız entelektüel bir söylemi, kendi estetik ve edebî anlatımlarının entelektüel dayanağı olarak şiddetle ve kendinden emin bir şekilde himaye etmeye gereksinimleri vardır. Başka bir ifadeyle, onların estetik anlatımlarının temelinde yatan şey, kendi dünya görüşleri ile etik algıdır.³

Çeşitli Oryantalist bilim adamları tarafından ortaya konulan birkaç değerli esere önyargılı olmaksızın, bazıları kültürel emperyalizmin potansiyelini içermiş gözükmese bile, Oryantalist proje ve daha güç algılanan boyutları dahil, çok çeşitli boyutlarını kavramaya son derece gereksinim vardır. Batı'nın egemenliği, sadece bilimler ve teknolojideki uygulamaları ile sınırlı değil, aynı zamanda bu alanlara da uzandığı için, Oryantalistlerin dikkatli bir şekilde analiz ettikleri sanat ve edebiyat alanlarındaki iddia ve tartışmalarına da gereksinim var gibi gözüküyor. Müslümanlar, bundan dolayı, Oryantalistler tarafından üretilen edebiyat külliyatlarının eleştirel bir kontrolünü yapmalıdırlar, özellikle de son yüzyıl boyunca, İslam'ı, onun özellikle sanat ve edebiyattaki geleneğini çarpıtan ve yanlış gösteren öğeleri atmalıdırlar.⁴

² Bu ifadenin doğruluğunu kanıtlamaya hemen hemen hiç gerek yoktur. Sanatlara ilişkin olarak çağdaş zamanlardaki az yayın sayısı ve bu konuya dair Müslüman bilim adamları tarafından kaleme alınmış dikkat çekici doğru dürüst yazıların yokluğu, bu noktayı kanıtlamaya yetecektir. Bunun yanı sıra, Pakistan'da ve öteki Müslüman ülkelerdeki çeşitli üçüncü sınıf eğitim kurumlarınca düzenlenmiş müfredat programı, sanatlara hemen hemen hiç önemli bir yer ayırmamıştır. Bu konuda en onurlu ve göze çarpıcı istisnalar, Seyyid Hüseyin Nasr, *Islamic Art and Spirituality*, (Golgonooza Press, Cambridge, 1987). (* Bu eserin dilimize çevirisi için bkz.: A.mlf., *İslâm Sanatı ve Maneviyatı*, (Çev.: Ahmet Demirhan), İnsan Yayınları, İstanbul, 1992. Çevirenin notu: A.Ç.); Titus Burckhardt, *The Arts of Islam*, (İslam Sanatları, P. Hobson, London, 1976) ve Samir Sayegh, *el-Fennü'l-İslâmî*, (İslâmî Sanat, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1988)'dir.

³ Doğru dürüst bir İslâmî sanat teorisi geliştirmek, Müslümanların manevî diriliş ve rönesansı ile ahlâkından hiçbir şey ödün vermeden İslâmî kültürü tümüyle olgunlaştırmak için gerekli bir girişim olarak görülecektir. Geçmiş tarihimize göre biz, sanatların olgunlaştığını, bilginin gelişip serpiştiğini ve bilimin önceden olmasa da, Müslümanların sonraki dini dirilişi ile, ancak, uzun adımlar attığını anlıyoruz.

⁴ Çağdaş zamanların bazı Müslüman bilim adamları, pek çok Batılı bilim ve teknoloji projesine yöneldi, onun etkisi Müslüman zihninde abartıldı. Onlar, genellikle,

İslâmî sanatla ilgili olarak Oryantalistlerin eserlerinde bir Müslüman uzmanın yapacağı ilk şey, onların Müslümanların sanat ve edebiyat eserlerinin bölgesel ve etnik orijinleri üzerine yaptıkları aşırı vurgulardır. Orada (Oryantalistlerin bu eserlerinde) sık sık inkar etmek için parçalar üzerine maksatlı bir girişim olabileceği veya Müslümanlar tarafından üretilen evrensel, uzun ömürlü ruhu canlı edebî ve sanatsal şaheserleri önemsemeyecekleri görülür. Çoğu şey, gayri Müslim kaynaklar ya da Müslümanlar tarafından sanatsal eserlerinde kullanılmakta olan araçlardan oluşmuştur. Örneğin, bir kimse, Müslüman bir mimarın ana maddesi olarak Bizans mozağının, Sâsânî kubbelerinin ve Roma sütunlarının aşırı mübalağasını sık sık bulur. Bu öğeler, şüphesiz günümüzde var, fakat onlara aşırı vurgu yapmak, İslâmî mimarinin hakikî karakterini takdir etmedeki başarısızlığı ortaya koyar. Bu yabancı öğelerin bir kaçının varlığı, belki, sadece İslâmî sanatın evrensel ruhu ile bir homojen bütünlük içinde onları geliştirmek ve değişik kaynaklardan çeşitli biçimleri içine almak yeteneğini gösterir. Oryantalistler tarafından sıkça ıskalanan ve çok daha önemli olan şey, bütün zaman ve mekan farklılıklarını aşan genel bir ruhun doğması ile, sanat ve edebiyattaki belirgin evrensel bir İslâmî kimlik içinde tüm bu bölgesel tarzlar ve mahallî aletlerin biçim değiştirmesidir. Ayrıca, çeşitli kaynaklardan Müslümanlar tarafından benimsenmiş olan aynı alet ve araçlar, İslâmî sanatın ton ve dokusuna uydurulmak amacıyla onlar tarafından daha çok geliştirildi ve artırıldı. Bu sahalarda Müslümanların geçmiş başarılarının doğru bir değerlendirmesi ile İslâmî sanat ve edebiyatın gelecekteki inkişafı, Avrupa-merkezlilikten, Batı'nın körü körüne taklidinden ve Batı moda ve törelerinin eleştirisiz kopyası eğiliminden bağımsız yeni sosyal bir perspektifi gerektirir. Eğer günümüzde, Müslüman toplum, İslâmî sanatın gerçek bir canlanması konusunu beraberinde getirmek için güçlü bir istekten yoksun gözüküyorsa, belki de o, bizim yukarıda sözünü ettiğimiz nedenlerdendir.

II

Eğer Müslümanlar kendi kültürel kimliklerine sahip olmaya karar verdilerse, resim yaptığı ya da yazı yazdığı elini, gören gözünü, tasavvur eden ve seven yüreğini, düşünmesini ve hayal etmesini sağlayan aklını, gözlemlemesini ve algılamasını sağlayan duyularını, duyan kulağını, tadan dilini, koklayan burnunu, ilham aldığı önsezisi ve estetik uğraş yaratmaya sebep olan hayal gücünü özgürlüğüne kavuşturmak zorunda

günümüzdeki Müslüman kültür ve medeniyetine saldıran modalara dair Batı edebiyat ve sanatsal geleneklerinin çok geniş etkisini görmezlikten gelirler. Bu yüzden, *Kur'ân* ve *Sünnet*'in rehberliğinde İslâmî kültür terimleri ile onun tüm branşlarını güvenilir bir şekilde tanımlamak ve formüle etmek için, Müslüman bilim adamları arasında ciddi bir kültürel söylemi başlatmak uygundur.

kalacaklardır. Müslüman toplumu, o zaman, değişimle, kendi sanat ve edebiyat geleneklerine tercüman olacak olan bir yaşam misyonu ve farklı bir gerçeklik görüntüsüne sahip olmaya başlayacaktır.⁵

İslâm, aslında, insan hayatının İlahî gayesinin insan tarafından kabulünü bildirir. Bu gaye, insanın hayatının, düşüncesinin, önsezisinin, hayal gücünün, entelektüel çabasının, edebî anlatımı ile sanatsal uğraşısının bütün tayflarını kapsar.⁶ İslâm, diğer varlıklar arasında, hayatın ve gerçekliğin açık bir görüşünü sunar. Candan sarılındığında ve içselleştirildiğinde İslâm, belli bir kalıp içindeki taraftarlarının zihin ve kalplerini harekete geçirir. *Homo Islamicus* (Müslüman bir insan), zorunlu olarak, dini vasıtasıyla sağlanmış vizyonu sayesinde hayatın bütün panoramasını gözden geçirir ve bu dünyayı, âhîret dünyası için bir başlangıç olarak ele alır. İslâm, uzak bir gelecek için vaat ettiğini yerine getirmesi, en yakın zamana kadar olabileceklere gücü yetmesi sayesinde, izlemeleri ve kabul etmeleri için taraftarlarına ilham verir. Bu yüzden, en son gidilecek yer olan Ahîret'te anlaşılacak olan insanın mevcut yolculuğunun ulu sonuna referans ile, anlam ve önem, yalnız, tabiat ve hayatın bütün fenomenlerine tahsis edilmiş olacaktır.⁷

Bu açık ve belirli dünya görüşü, insanın çok eski zamanlardan beri uğraştığı çoğu soruları cevaplandırır. Bunlar, 'hayat ve ölümün anlamı nedir? İnsanın hürriyetinin kaynağı nedir? Bu hürriyetin işi nedir? İnsan, Allah tarafından konulan gaye ve modelleri yerine getirmek için hürriyetini kullanarak nasıl hareket etmelidir?' gibi temel soruları kapsar.

Doğal dünyada, her varlığın bir gayesi vardır. Ve bu gaye, kendi seçimlerine bağlı olmaksızın Yaradan'ı tarafından ona verilmiştir. İrade ve iradî seçimle onurlandırılmış olan yalnız İlahî vekil, yani insandır. Birliği yeniden elde etmek, bütün yaratıklarla beraber bizzat bütünleşmek ve böylece, varlıkların İlahî şemasındaki hayatına ve ölümüne bir anlam ve önem vermek için insan, çeşitli edebî ve sanatsal yollarla kendisini

⁵ Bu sahada sanatın durumunun çağdaş bir kavrayış tartışması ile alternatif bir model ve bir disiplin olarak sanatların öğretimi için bkz.: Lamya el-Faruki, "Islamizing the Arts Disciplines" (Sanat Disiplinlerini İslâmîleştirme), *Toward Islamization of Disciplines*, Islamization of Knowledge Series No. 6 (Virginia: International Institute of Islamic Thought, Herndon, 1989), ss.459-79.

⁶ İslâm'ın bildirdiğine göre kozmik düzende İlahî gayenin tezahürlerine dair bir açıklama ve kutsal bir perspektif için bkz.: S. H. Nasr, *Ideals and Realities of Islam*, (Shail Academy, Lahore, 1994). (*Bu eserin dilimize çevirisi için bkz.: A.mlf., *İslâm'da İdealler ve Gerçekler*, (Çev.: Ahmet Özel), Akabe Yayınları, İstanbul, 1985. A.Ç.).

⁷ Krş.: Roger Garaudy, "The Balance Sheet of Western Philosophy in this Century" (Bu Yüzyılda Batı Felsefesinin Bilançosu), *Toward Islamization of Disciplines*, ss.397-406.

anlatılmaktadır. Fakat, bu sonsuz çaba içindeki insan, yalnız bırakılmamıştır. Allah'ın peygamberleri ve resulüleri tarafından gösterilen, dikkatle işlenen ve nakledilen İlahî vahiyler sayesinde ona hakkıyla yardım edilmiş, rehberlik edilmiş ve talimat verilmiştir.

O, gelişmiş İslâmî hayat felsefesi olan Vahy'in kılavuzluğu altındadır. O, sadece ayırıcı nedenlerini değil, aynı zamanda varlıkların birleştirici gayesini de incelemek için araştırır. O, her varlık ve olayın rolünü İlahî bir mucize olarak yerleştirir. Bu felsefe, bütün her şeyi kaplayan İlahî şema içinde varlık ve olayları açıklayarak, onun geniş anlam ve gayesini, hayatı yeniden elde etmek için uğraşmaktadır. Örneğin, orijinal olarak felsefenin bölümü olan İslâmî bilim, gerekli nedensellik çerçevesi içinde varlıklar arasındaki ilişkilerin doğal düzenini keşfetmeye girişti. Bu bilim, imandan yoksun olmadığı gibi, nötr değere de sahip değildi. Aksine ona, pozitif olarak iman ve bir değerler seti ile ilham verilmişti. Bütün nedenlerin en yüce nedeni ile bütün noumenal (hissedilemeyen, ancak farz olunabilen) ve fenomenal (görünen) gerçekliğin bağlantısını kurduğu ve izlediği için bu iman, ne bilimi ne de felsefeyi sınırlandırmıştır. Aynı şekilde o, ne sanatı ne de edebiyatı daraltmıştır, aksine, tüm insan kültür ve medeniyetinin bu hazinelerini mükemmelleştirmiştir.⁸

Tarihte İslâmî felsefe ve bilim projesini himaye eden ve İslâmî bakış açısından esinlenmiş sanatlar ile edebiyatların gelişip serpilmesine sebep olan İslâm itikadı ve etiğine bağlılık ile İslâm'a inanç olduğu için, biz, insan etkinliğinin bu farklı sahaları arasında uyumsuzluk ve birbirine zıtlık bulamayız. Müslüman dehasının ve yaratıcılığının tüm anlatımları, ister felsefe ister bilim alanına ait olsun, isterse sanat ve edebiyat alanlarına ait olsun, İslâm'ın tevhîdî dünya görüşüne uyumlu bir şekilde bağlydılar. Felsefe ile bilim ya da sanat ile edebiyat arasındaki bu farklılık, sadece anlama aşamasındaki ve anlam seviyesindeki farklılıklardır. Onların sanatsal uzmanlık ve ustalık kaynakları farklı olsa ve hatta, onların eserleri değişik tat ve farklı kültürel arka plana sahip insanlar tarafından farklı iklimlerde üretilmiş olsa bile, biz, farklı Müslüman ülkelere karşın, yaygın bütün sanat ve edebiyat eserlerinde bir birlik buluyoruz. Farklı oldukları açık olmasına rağmen, tüm İslâmî sanat ve edebiyat anlatımları, vahyî mesajın perspektifine tamamen uygundur. Bunlar, aynı zamanda kendilerini anlatmak için etnik ve bölgesel farklılıkları bırakmakla birlikte, bu sanatsal eserlere nüfuz eden açık aşkın bir mesaj vardır. İslâmî sanat ve edebiyattaki bu olağanüstü birlik, insan ve kainatı kapsayan bir

⁸ İslâmî felsefe düşüncesinin vahdetçi hareket noktasının ayrıntılı bir tartışması için bkz.: S. H. Nasr, *Knowledge and Sacred*, (Universty Press, Edinburg, 1981), ss.130-154 ile ss.189-214. (*Bu eserin dilimize çevirisi için bkz.: A.mlf., *Bilgi ve Kutsal*, (Çev.: Yusuf Yazar), İz Yayıncılık, İstanbul, 1999. A.Ç.)

estetik felsefesinden; İslâm tarafından bahşedilen *tevhidî* hayat vizyonundan ilham alan bir estetik felsefesinden meydana gelir.⁹

III

İslâmî sanat ve edebiyat, cevapsız kalan sorulara neden olmaz. Onlar, aslında, Vahiy'le sağlanan gerçeklik hakkında kesin açık cevaplara anlam kazandırır. Bu sanat ve edebiyatın tezahürleri, Sonsuz Güzelliği ve Mutlak Hakikat'i doğrular, tüm güzellik ve hakikatin ebedî kaynağını belirtir. Bu tezahürler, ne idealleri dikkatle incelemeye ya da gerçekliğin biçimleri ile özünü bölümlere ayırmaya yönelir, ne de onlar, duygusal ile somut, beden ile ruh, Allah ile kul, semavî diyar ile yeryüzüne ait dünya arasındaki gizemli ile açık arasında her hangi bir gerilim ya da çatışmayı belirtmek için eğilimlidir. Daha doğrusu, tüm görünürdeki çeşitlilik arasında, onlar, İslâmî sanat ve edebiyatın ayar işareti olan daha yüce her şeyi kaplayan birliğin yansımaları ve daha derin anlamlarını gösterir.¹⁰

Tipik bir şekilde, Müslüman sanatkarlar ve bilim adamları, ayrıca diğer varlıklar arasındaki birlik, armoni ve güzelliğin sonsuz bir araştırmasının doğal taraftarı olma, dikkat çekici bir şekilde bulunmayan ilk sanatkar kişi olan 'ben'i oluşturur. O, bu yüzden, haklı olarak sanatkar olmaksızın bir sanatın varlığını gözlemlemektedir. Sanatsal mükemmelliğin yaratıcı sujesinden bu yoksunluk, hakikî bir Müslüman sanatkarın mesleğinin temel olarak güven kaynağı olduğu İslâm maneviyatı ile yakın bir bağa sahip gibi gözüküyor.¹¹ Üstelik, özün inkârı ile Mutlak'ın doğ-

⁹ Krş.: Titus Burckhardt, "Perennial Values in Islamic Art" (İslâmî Sanat'ta Kalıcı Değerler), *Al-Abhâth*, a quarterly of the American University of Beirut (English Section), vol.: XX, Marc 1967, ss.1-11. (* Ayrıca bu makale için bkz.: *Studies in Comparative Religion*, Summer 1967; *God and Man in Contemporary Islamic Thought*, Beirut, Centennial, 1972; *Smord of Gnosis*, (edited by Jacob Needleman), Penguin Books, Baltimore, 1974; Titus Burckhardt, "İslâm Sanatında Kalıcı Değerler", *Aklın Aynası. Geleneksel Bilim ve Kutsal Sanat Üzerine Denemeler*, (Çev.: Volkan Ersoy), İnsan Yayınları, İstanbul, 1994, s.239-50. A.Ç.)

¹⁰ Klasik Müslümanlar'da ve modern Batılı geleneklerdeki sanatsal işin dikkatli bir karşılaştırmalı analizi için bkz.: Samir Sayegh, *A.g.e.*, ss.22-38.

¹¹ Burada dile getirilen görüş ile İkbâl'in 'öz' ya da 'ben'(ego) düşüncesi arasında bir karşıtlık görülebilir. Dolaylı anlattığımız tipik bir biçimde bir Müslüman sanatkarın işinde özünün (ego) olmayışı, gönülsüzce yapılan ya da mekanik bir şey değildir. O, en mükemmel nedenin her tarafı kaplayan Gerçekliği'nde sağlam bir imandan seçilerek meydana gelen bir yokluktur. Onu Gerçekliğin Daha Yüce Alanı'nın vahdetçi karakteristiği ile ilişki kuran ve farklı fenomene tutunan ve anlamı büyük olan en büyük mükemmel budur.

İkbâl'in doğru bir yorumcusuna göre, İkbâl'in 'öz' (ego) görüşü, Allah'ın lütfu gayretle kazanılmalıdır. O, bir Allah vergisi değil, aksine kazanılacak bir ödüldür. Gelişmiş bir 'öz', bir gerilim durumunda, Allah'ın lütfu için bir miknatis gibi ha-

gulanması, İslâm imanının en temel ilkesi *Lâ ilâhe illa'llâh* (Allah'tan başka ilah yoktur) ile somut bir şekilde örneklenir.

İslâmî bir sanatkâr, iç zihinsel kargaşasını iletmede ya da dış sosyal şart ve kaosu temsil etmede yetenekli olan kendini beğenmiş, kibirli bir yaratıcı değildir. Aksine, İslâmî sanatkâr, İlahî misyonun ilham verdiği ve vahy edilmiş mesajın rehberlik ettiği yaratıcı bir dehadır. O, edebî ve sanatsal medya ve biçimlerin çeşitliliği sayesinde, Allah'ın haşmet, büyüklük ve güzelliğinin övgülerini en gizli hizmet, sevgi, övgü ve terennüm etme sanatında kalp ve ruh bütünlüğüyle gark olmuştur. O, böylece, çok varoluşsal girişiminin *raison d'etre* (varlık nedeni)'ni, çok kutsal *ibadet* görevini yerine getirmeye angaje olmuştur. Bu yüzden, Hassân b. Sâbit, İbn el-Fâriz, Sinâ'î, Attâr, Sa'dî, Câmî, Busîrî, Şevkî ve İkbâl gibi İslâmî Edebiyat'ın şaheserlerini veren bütün ünlü yazarların, Rabb'lerinin önünde alçakgönüllülüğün yüce örneğini göstermeleri oldukça doğaldır. Onlar, kendi özlerini inkâr ederek, Yaratıcı'nın ebediliği önünde tüm yaratıkların kısa ömürlü olduğunu doğrularlar.

Eski zaman Müslüman mimarının, insan ve materyaller üzerinde genişleyen beşerî hegemonyanın şeytanî arzusunu gösteren ya da güç ve zaferi sembolize eden koca koca yapıları korkunç şehir inşasıyla o kadar çok ilgilenmiş olmadığını bulmak da doğaldır. Aksine o, Allah'ın Şehri'ni kurmakla çok mütevâzî şekilde angaje olmuştur. Bu şehrin, asla mağlup olmayacağı için muzaffer olmaya da ihtiyacı yoktur. Bu şehir, yoksul ve fakiri yüzükoyun bırakmadığı için, onda hırs ve zorbalığa yer verilmez. Kâdir, Ebedî ve Sonsuz Allah'ın Şehri'ni kurarken mimar, O'ndan-başka bütün varlıkların geçici ve ölümlü olduğuna şahitliği kabul eder. Yalnız O, Bâkî'dir, 'O'nun yüzü (zâtı)ndan başka herşey helak olmaktadır, hüküm O'mundur ve O'na döndürüleceksiniz' (Kurân, 29:88).

Bu, Müslüman İspanya mimarları, -onlar, her zaman tarihin şahitlik ettiği en büyük mimarlar arasında idiler-, ne zaman muhteşem bazı anıtlar yapmışsa, güzel yazıdaki *-Lâ gâlibe illa'llâh* (Allah'tan başka hiç

reket eder. O, daha sonra çeker. Ama, gelişme için ilk adım, kişiliği için bir tedbir olan 'öz'den gelmelidir. Bundan dolayı, bizim görüşümüz, İkbâl'in 'ben' (ego) düşüncesi ile kesin olarak çelişkili değildir. Bkz.: Abdur Rahman, "Iqbal's Philosophy of the Shelf" (İkbâl'in Kendi Felsefesi), M. Saeed Sheikh, ed., *Studies in Iqbal's Thought and Art*, (İkbâl'in Düşüncesi ve Sanatı'nda Araştırmalar, Bezm-i İkbâl, Lahore, 1972), ss.64-74 içinde. İkbâl'in 'ego' düşüncesinin kendi açıklamaları için de bkz.: *The Reconstruction of Religion Thought in Islam*, (M. Saeed Sheikh, ed., Institute of Islamic Culture, Lahore, 1986), ss.76-98. (* Bu eserin dilimize çevirileri için bkz.: Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (Çev.: Sofi Huri), Çeltüt Matbaacılık Koll. Şti., İstanbul, 1964; A.mlf., *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çev.: N. Ahmet Asrar), Bir Yayıncılık, İstanbul, 1984. A.Ç.)

kimseye galibiyet yaraşmaz)- olan Allah önünde tam anlamıyla bütün dünyevî güç ve prestijın sona erdiğini (humality) duyuran bildirisi ile birlikte, kendilerine tahsis edilmiş güzelliği buldukları içindi.

IV

İslâmî sanatın bu belirgin özelliği dahi, İslâm'ın etkili sanatlardaki Kur'ânî anlatımın merkezîliğinde düşünülür. Ayrıca, Müslüman şehrinin planlanmasında *mescid*in eksenli durumu, bu tipik karakteristiği gerekli kılar. Kur'ân ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözlerinden dilimli kaligrafî / hat ile -hem dinî hem de sıradan- yapıların süslenmesi, bu niteliğin ileri bir kanıtını oluşturur. İslâmî sanat da geçmişi hatırlatan bir sanattır. Diğer bir ifade ile o, insana, sürekli olarak evinde, caddelerinde, pazarlarında, eğitim kurumlarında, camilerinde, gerçekten bütün şehir özel bir fiziksel çevre yaratarak Rabb'ini hatırlatır. Ve başka bir ifade ile o, insanın gerçek evi / vatanı düşüncesini, son olarak, ataları Hz. Adem ve Havva'nın çıkarıldığı ve en sonunda gidip yerleştiği ev / vatan/ yurt düşüncesini zihninde ve ruhunda canlandırır.

Bu öz benlikten vazgeçişe tam tezat halinde, İslâmî sanatın gnostik ve 'manevî yaratılışı / görünüşü, modern ve post-modern sanatın en geçici heves ve modalarını karakterize eden bilinemezci (agnostik) ve ben-merkezli (ego-sentrik) yaklaşımı tam bir profan yolla akla getirilir. Sanatkârın 'ben'i işine bütünüyle egemen ve zamanımızın tipik Batılı sanatkârının kişiliğine sahip gibi gözüküyor. Ortaçağcılık (Medievalizm), Rönesans (renaissance), Gerçekçilik (realizm), İzlenimcilik (impresyonizm) ve Soyutçuluk (abstractionizm) vs. içinde sanat tarihinin kavramsal bölümlere ayrılışı gerçeğiyle açıklanan, *inter alia*, Batı'ya ait sanatın bu özelliği, çoğu kez, (Michelangelo, Picasso, Cezanne, George Broque ve Malevich gibi) sanatkâr kişiler tarafından belirlenir.¹²

Ünlü bir *hadiste* Hz. Peygamber (s.a.v.), *imân*, *İslâm* ve *ihsâm* dinin üç temel öğesi olarak tanıtır.¹³ *Hüsn* kökünün bir türevi olan *ihsân*, böylece İslâm'ın temel öğretileri arasındadır. Gerçekten o, *imân* ve *İslâm* (İlahî Gaye'nin kabulü)'nün doğal sonucudur. *Ihsân* (kelimesinin) yan anlamı, yalnız ruhun değil, aynı zamanda beşerî varoluşsal konumuna dikkatî çekerek tüm varlıkların güzelliğinin uğraş ve hünerini de kapsar. Böylece, *ihsâmın* yaygın anlamı, 'dînî olduğu kadar olağan bütün gayretlerdeki güzelliğin bir özlemi' olacaktır. Sanatı üretirken angaje olmuş, iman etmiş birinin manevî özdeği, *ipso facto* (sırf bu sebeple) kendi bece-

¹² Modern ve post - modern devirlerde sanat tarihinin dönemlere ayrılışı konusunda temel bilgi için bkz.: Richard Appignanesi - Chris Garrat, *Post-Modernism for Beginners*, (Yeni Başlayanlar İçin Post - Modernizm, Cambridge, 1955).

¹³ Bkz.: Müslim, *es-Sahih*, (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1904), Kitâbü'l-İmân.

risi ürünlerde yansıtılmış olacaktır. *İhsân* ya da sanatkârdaki ruh güzelliği ne kadarsa, bu kozmik düzendeki İlahî gayeyi ortaya koyan sanatı da o kadar büyük olacaktır. Bu perspektifle bakıldığında, Suffilik, Allah sevgisiyle dolmuş bir İslâmî sanatkârın objektif anlatımları biçiminde ortaya çıkan ürünleri, ruhun (*ihsan*'ın) iç güzelliğini daha yüce mükemmel İslâmî sanat olarak ortaya çıkarır. Allah ile, tüm güzelliğin en mükemmeli ile sadık yakınlık ararsanız, *ihsân*ın özüdür. Allah ile bu yakınlık, imanlı bir kişinin hayatında sınırsız ödüller kazandırır. Üstelik, sanatsal ve edebî etkinlik için ona çok büyük güç verir. İnananın hesabına bu gayret, maneviyatını güçlendirir ve ruhunun süslenmesini sağlar. Bu ilerleyen süslenme, hem dindarlık eylemlerine hem faziletine hem de sanatsal dehasının anlatımları sayesinde arınmış ruhundaki nurlanmaya bağlıdır.

Hız. Peygamber (s.a.v.)'in başka bir ünlü sözü vardır: 'İnne'llâhe cemîlün yuhıbbu'l-cemâl'* : 'Allah güzeldir ve güzelliği sever.'¹⁴ Bu sözde yer alan *Cemîl* kelimesi İlahî bir sıfattır ve sürekliliğe işaret eden *Rahîm* gibi aynı biçime sahiptir. Bu *hadis* de güzelliğin esaslı bir şekilde metafiziksel mahiyeti ile aşkın kaynağını açıkça belirtir. Üstelik, bize, hakikatten ya da güzellikten yahut bilinçten yoksun yalnız ontolojik bir güç olmayanın, Yaradan'ın her şeye gücünün yettiğini söyler. O, insanın uygun buldukları dahil, göze güzel görünen tüm şeyi yaratan, seven, kalıba döküp biçim veren ve güzelliğe unvan veren sanatsal İlahîliğin anlatımıdır.¹⁵

O, Allah'ın doksan dokuz adına karşın layık da olacaktır. Bunlar, ya Allah'ın varlığı ya da nitelikleri ile ilgilidir. Yine, niteleyici adlar, ya heybet (*celâl*) adları ya da güzellik (*cemâl*) adlarıdır. Adların bu üç kategorisi, İlahî güce, İlahî akla ve İlahî güzelliğe anılan sıra ile geniş bir şekilde göndermede bulunur. Hız. Peygamber (s.a.v) Allah'ın yolunu kabul etmeleri için Müslümanlara talimat verdiği zaman, İlahî güzelliğin kategorisine ait olan Allah'ın bu niteliklerinin bir kimsenin kendi ruhunda kalıba dökülmesini kasteder. Böylece, samimi ruhlarıyla *imân*, *İslâm* ve *ihsân* yolunu izleyen biri, doğal bir sonuç olarak Allah'ın güzel nuruna iştirak eder. Bundan dolayı, güzelliğin elde edilmesi, her samimi imanlı kişi tarafından bilinçli olarak araştırılması gereken İslâm'ın en gerekli çekirdek bir öğesidir. Keşke, yalnız bu nedenden ötürü, İslâmî sanat, Müslüman hayatının gerekli bir maddesi olsaydı. Güzelliğin bu en yüce

* Hadis'in Arapça metni orijinal metinde yoktur. Tarafımızdan gerektiği inancıyla ilave edilmiştir. A.Ç.

¹⁴ A.g.e., Kitâbü'l-İmân.

¹⁵ Krş.: Abd el-Cebbar Danner, *The Islamic Tradition*, (İslâmî Gelenek, Institute of Islamic Culture, Lahore, 1991), s.17. Buraya kadar söz edilen mistik sözdeki sunulan düşünce, *Kur'ân* ve *Sünnet*'te yer alan her şeyi kuşatan Allah görüşüne yabancı değildir.

manevî anlamı, *el-Hakk* (kelimesinin) sıfat biçimiyle, ayrıca, Allah'ın doksan dokuz adı arasında var olan Hakk (Truth) ile eş anlamlıdır.

V

Sonsuz, öncesiz, mutlak güzellik, İlahî bir nitelik iken, insan da ölümlü, geçici / fani ve sınırlı iken, bu niteliğin mahiyeti sınırlı bir dereceye kadar Allah'ın ihsan ve lütfu ile muktedir olabilir. Bundan dolayı, gerçek olan öncesiz güzellik ile sadece bağımlı olan geçici bir güzellik vardır. Bu geçici güzelliğin de yine birkaç düzeyi vardır. Bu düzeylerin en aşağısı, genellikle zayıf ve güçsüz olduğu için bunlara başvurur. Onların güzellik için isteği, sık sık duyumsal biçimlerle tüketilir. Çocuklar genellikle renklerle etkilenirler, bir çok hayvan da, bazıları içgüdüsel olarak çıkartılmış olsa da, melodili sesleriyle tahrik edilirler. Bu gerçek,

Ger bülbül ü tâvus key taklîd-i bî-tevbe

Bülbül fakat âvâz tâvus fakat reng¹⁶

"Sen, biri tam bir renk cümbüşü iken diğeri yalnızca bir ses olduğu için, büyümlü bülbül ile tavus kuşundan kendini uzak tut."

diyen Muhammed İkbâl tarafından gösterilmiştir.

Bu seviyenin az daha yükseği, kır manzarası ile doğal ve fiziksel güzelliğin diğer biçimleri gibi daha büyük sürekliliği olan bu güzellik biçimidir. Ondandır, daha büyük sürekliliğiyle ilgili daha yüksek bir güzellik düzeyi gelir. Bunu biz, güzelliğin metafiziksel düzeyi diye adlandırabiliriz. Kutsal ile güçlü bir bağa sahip olmak, İlahî rahmet ve ihsanı tecrübe etmek, ahlâkî mükemmellekle ilgili olmak / ilgilenmek, taşınan fazileti sürdürmek, taşınan ciddiyet ve kişiliğin artırılması için çabalamak, akıl ve sanatsal mükemmelliği araştırmak tek yoldur ya da metafiziksel düzeyde yer alabilecek olan diğer güzellik biçimleridir. Bu metafiziksel güzellik, aslında, en mükemmel gerçeklik ile bağlantısını kuran ruhun bir iç armonisini elde ederek edinilir.

Ciddî ve olgun bir kimse, araştırmasında güzellik için iki şey aramalıdır: Birincisi, elde edebileceği, olası en iyi tür olmalı; ikincisi, kalıcı olmalı. Yukarıda açıkladığımız İslâmî metafiziksel güzellik görüşü, geniş bir şekilde bu ölçüyü karşılar. Kur'ân şöyle buyurur: "*Gerçekten ahiret daha iyi ve daha sürekli*" (Kur'ân, 87: 17). Bu yüzden, insanın izlemiş olduğu bütün varlıkların en iyisi, bu ikili ölçüyü yerine getirir. Kur'ân da der ki: "*Sizin yanınızda bulunan (dünya malı) tükenir, ama Allah'ın yanında bulunan ise bâkidir (tükenmez).*" (Kur'ân, 16: 96). Bu

¹⁶ *Bâl-i Cibrîl*, (Cebrail'in Kanadı, Şeyh Ali Gulam ve Oğulları, Lahore, 1987), s.76.

yüzden, eğer insan, kendi vekaletinin yüce konumunun gerçekten bilin-
cindeyse, faniliği ve ölebileceğinden ötürü kaygılanmasına gerek yoktur.

İnsan, en mükemmel gerçekliğin güzelliği konusunda en içteki dürtüleri ve arzularını anlattığı zaman, ya gerçek dilbilimsel anlatım (*be-
yân*) biçimlerini varsayar ve böylece edebiyat kategorisine girer; ya farklı beceri modaları ya da yaratıcı iş / meslek biçimleri sayesinde kendisini anlatmak ister. Daha sonra, sanatlar alanına dahil olur.¹⁷

Fakat, insan iç duygu ve hislerini niçin bütünüyle anlatmalıdır? gibi bir soru doğuyor. Bu anlatım, biraz sonda sujenin ötesinde yöneltmiş olacak mı? Ya da bu anlatım kendisiyle bir son olacak mı? Şimdi buradâ, insanın kendi anlatımının dürtüsünü geniş olarak harekete geçiren üç amaç var:

- (1) Birincisi, İlahî huzur için en yüce manevi amaç, vezirlik ve yakınlığı elde etmek, O'nun aydınlık ve nuru için bir kimse-
nin kendisini ifade etmede sınırını (lotus) araştırmaktır. Bu, '*par excellence*' (itibârî mükemmel) İslâmî sanatı oluşturur ve kendi kendisiyle bir son dur.
- (2) İkincisi, normal anlatım ve farklı sanat biçimlerindeki sağlıklı beşerî duygu ve hislerdir. Bu, beşerî kişiliğin sağlıklı büyü-
mesi ile beşerî kültürün verimli gelişmesine yardımcı olması ve İslâmî dünya görüşü ve etiğinin genel çerçevesi içinde ol-
ması şartıyla, İslâm'da kabul edilebilir.
- (3) Üçüncüsü, insanı hayvanîliğin en dar sınırları içinde hapse-
den bu öz anlatım düzeyinden oluşur. Böylesi bir edebî ya da sanatsal anlatım, kültürün çökmesine, sağlıklı beşer tabiatının çarpıtılmasına, zorunlu olarak, neden olan, insanın daha aşağı içgüdüleri ile daha âdî ihtirasları üzerindeki cazibelerine o-
daklanır. Hiç kuşku duymaksızın İslâm, sözüm ona sanatın bu üçüncü kategorisini reddeder ve insan yaşamında modası-
nın olabilirliliğini uygun bulmayarak araştırır. Zira, sanatın bu türü, insanın tüm kişiliğini tahrif eder. Varlığın tüm gayesini kendi görüşünden saklar. İslâm, uygun sınırları içinde beşerî güdüler ve ihtirasları koruyan bir hayat şeması sunarken ve onların sağlıklı gelişmelerine ve memnuniyetlerine yeterli dikkati verirken, hayatın en altındaki doğal durumlarından

¹⁷ Arap dilinde geniş ölçüde kullanılan, *Kur'an* ve *Hadis*'te yer alan beyân kadar ayrıntılı farklı dilbilimsel ve edebî anlatım biçimlerini gösteren hemen hemen hiç-
bir alternatif terim yoktur. Bkz.: *Kur'an*, 55: 4.

zirvesine kadar daha aşağı güdülerin değişmesini hoş göremez.¹⁸

Bir sanatkâr ya da bilim adamı, işinin pratiğinde manevî tatmin-den yoksun olabilir ve yine de ün elde edebilir. O, hatta, sırf becerisi ile çağdaşları ile akranlarından üstün olabilir. Ama bu başarı düzeyi, İslâmî bir bakış açısından, sahadaki üstün bir yeri kendisine uygunluğu itibariyle, ayrıca yeterli değildir. Biz, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "*şairlerin en iyisi ve standartlarını taşıyan*" dediği İmriül Kays'ın edebî becerisini kabul ettiğini anlıyoruz.¹⁹ Sanat ve edebiyatta üstünlük konusunu İslâm'ın değerlendirme ölçüsü, bir sanatkârın eserlerinin insan varlığının en mükemmel ahlâkî ve manevî amaçları ile bağdaşabilecek oluşudur. Evet, İslâm, İslâmî ideallerle tam bir ahenk içinde olmasalar bile, kısmen ileri evrensel beşerî değerlerle tam bir ahenk içinde olan sanat ve edebiyatın bu başarılarını onaylayarak araştırır. Biz, böylece, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, aşağıdaki mısraları yazdığı için İslâm öncesi Arap şairi Antere İbn Şeddâd el-'Abasî ile tanışmak istediğinin anlatımını buluyoruz:

Ve lekad ebîtü 'ale't-tavâ ve ezalluh

Hattâ enâle bihi kerîme'l-me'kel²⁰

"Ben, sadece soylu bir yaşamı korumak için hayatın zorluk ve meşakkatlerini üstlenerek günlerimi ve gecelerimi geçirdim."

Beşerî ahlâkın ilk düzeyinin sunulduğu bu şiirde, ahlâk öğütlenmiş olsa bile, yine de o, İslâm Peygamber'inden daha az olmayan bir kişilik takdiri kazanmıştı.

Şiiri ya da edebiyatın her bir diğer biçimini değerlendirirken ana İslâmî kriter, Kur'ân ayetiyle belirlenmiştir: "*Şairler(e gelince) onlara da azgınlar uyar. Görmüyor musun onları, (nasıl) her vâdide şaşkın şaşkın dolaşırlar? Ve onlar yapmadıkları şeyleri söylerler"* (Ve bu ikiyüzlü karakter türü ve standart düzenbazlıktır.)(Kur'ân, 26:224-226).

Böylesi şairler, bilim adamları ya da sanatkârlar, profesyonel ustalık düzeyi ne olursa olsun, İslâm'ın itibar ve takdirine layık sayılmazlar.

Özetle, İslâm'ın edebiyat ve sanattaki büyük bir geleneği tarihte başlattığını söyleyebiliriz. O, taraftarlarına sanatsal ve edebî dehalarını

¹⁸ Kabul ettiğim bu sınıflandırmayı, güzelliğin bu beşerî araştırma düzeylerinin sözlü anlatımını açıklayan büyük kardeşim Prof. Mahmud Ahmed Gazi'ye borçluyum.

¹⁹ İbn Abd Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983), c.6, s.119.

²⁰ *Dîvân*, (Nşr.: Kerem el-Bustânî, Beyrut, 1958), s.57. (*Bu konuda ayrıca bkz. ve krş.: İmriül Kays, *Yedi Ashk*, (Çev.: Ord. Prof. Şerafeddin Yaltkaya), Şark İslâm Klasikleri, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985, s.100-101. A.Ç.).

çeşitlendirmek ve geliştirmek için sınırsız potansiyel sağladı. O, bununla birlikte, besledikleri değerler ve ideallerle birlikte Müslüman kişilerin ve toplumların bağını zayıflatan sanatsal ve edebî biçimlere ya kayıtsız ya da düşman kaldı.